

متن به مثابه ماده فرهنگی: بازشناسی ویژگی‌های فرهنگی اجتماعی دوران مشروطه با محوریت کاریکاتورهای هفته‌نامه ملانصرالدین

وحید شاهرسانی* و دکتر محمد مرتضایی**

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

** دانشیار سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور و معاون پژوهشی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

چکیده

برای باستان‌شناسان متون تاریخی از چند لحاظ دارای اهمیت است. نخست متن‌های نگاشته شده و دیگری بررسی آن در بستری باستان‌شناختی در کنار دیگر مواد همان بستر. در واقع اهمیت بستر از آن جهت است که در آن ماده فرهنگی (در اینجا متن) بر مبنای زمینه اجتماعی و تاریخی آن ارزیابی می‌شود. متن تاریخی به منزله شکلی از شاهد مادی است که نزد باستان‌شناس و در کنار دیگر فکت‌ها دارای اهمیت است. هدف مقاله حاضر نیز بازشناسی رفتارهای فرهنگی-اجتماعی دوران مشروطه از همین طریق است. در این گفتار محوریت اصلی بر روی هفته‌نامه ملانصرالدین است که در کنار دیگر مادیت‌های بستر سیاسی-اجتماعی دوران مشروطه (عکس‌های به جا مانده از این بستر تاریخی) مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در میان سایر روزنامه‌ها، هفته‌نامه‌ها و نشریات گوناگون در عصر مشروطه، هفته‌نامه ملانصرالدین که انتشار آن در سال ۱۹۰۶ میلادی در تفلیس شروع شد، بواسطه کاریکاتورهای چاپ شده در آن، با نگاهی طنز، به نقادی ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و مذهبی جامعه آن دوران پرداخته است. در این نوشتار از ۱۰۰ شماره اول این هفته‌نامه، ۵۰ شماره را به صورت یک در میان، برگزیده و با رویکردی بستر محور و شناخت متن به مثابه ماده، به کاوش در ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی دوران مشروطه و در انتها نیز با تهیه یک جامعه آماری از مقولات استخراج شده بر اساس کاریکاتورهای هفته‌نامه و بررسی آن‌ها به بازشناسی فرهنگی اجتماعی دوران مشروطه پرداخته‌ایم.

واژگان کلیدی: متن، ماده فرهنگی، هفته‌نامه ملانصرالدین، دوران مشروطه، ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی.

درآمد

روزنامه‌نگاری در ایران به دنبال سفر میرزا صالح شیرازی به انگلستان پدید آمد. او پس از بازگشت به ایران نشریه‌ای به نام کاغذ اخبار منتشر کرد. طلیعه و اعلامیه انتشار این روزنامه در یک صفحه به تاریخ رمضان ۱۲۵۳ در تهران منتشر شد و نسخه آن به تمام استان‌های ایران و مقام‌های دولتی رسمی ارسال گردید. روزنامه کاغذ اخبار چندین سال در تهران به صورت ماهی یک بار منتشر می‌شد و چون امروز بیش از سه نسخه آن در دسترس نیست به طور یقین نمی‌توان گفت تا چه سالی این روزنامه به انتشار خود ادامه می‌داده است (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۲۴). مطبوعات داخلی در عهد ناصری دولتی بودند، تا دوره مظفری که گشایشی در فضای مطبوعاتی به وجود آمد و برای نخستین بار به بخش خصوصی مجوز انتشار و نشریه ادواری داده شد (قاسمی، ۱۳۷۹: ۱۷). مطبوعات در ایران ۸۹ سال عمر خود را در قاجار، ۵۳ سال را در دوره پهلوی و بقیه عمر خود را در دوره جمهوری اسلامی گذرانده است. ۸۹ سال حیات مطبوعات ایران در عهد قاجار را می‌توان به هشت دوره فرعی تقسیم کرد:

روزنامه‌نگاری در ایران به دنبال سفر میرزا صالح شیرازی به انگلستان پدید آمد. او پس از بازگشت به ایران نشریه‌ای به نام کاغذ اخبار منتشر کرد. طلیعه و اعلامیه انتشار این روزنامه در یک صفحه به تاریخ رمضان ۱۲۵۳ در تهران منتشر شد و نسخه آن به تمام استان‌های ایران و مقام‌های دولتی رسمی ارسال گردید. روزنامه کاغذ اخبار چندین سال در تهران به صورت ماهی یک بار منتشر می‌شد و چون امروز بیش از سه نسخه آن

Email Address: vahid.shahsavaranii@gmail.com
m_mortezavi2008@yahoo.com

مهم‌ترین انگیزه رویکرد روزنامه‌ها به کاریکاتور، اقبال مردم بود که به پیگرد رویدادها علاقه نشان می‌دادند ولی نوشتارهای دراز و خسته‌کننده را نمی‌پسندیدند، چنانکه ملک‌المورخین در روزنامه وطن نوشت «چون امروزه ملت ایران را قوه ادراکه، منحصر به چشم است، هر چند شخص نویسنده مطالب حکمتی و سیاسی را به لباس نشر زینت بدهد اثری بی‌ثمر دارد بلکه روزنامه و جریده را بدون صور مضحک نگیرند و نخوانند» (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۲۱۳).

محتوای کاریکاتورهای دوره مشروطه سیاسی و اجتماعی بود و چنان که می‌باید تأثیر رویدادهای داخلی، روابط خارجی و حتی مسائل بین‌المللی در آن‌ها دیده می‌شد. با این وصف جنبه‌های اجتماعی کاریکاتورهای این دوره شایان توجه است، وانگهی هریک از این روزنامه‌های کاریکاتوری حساسیت و گرایش خاص خود را داشتند. کاریکاتورهای آذربایجان و حشرات‌الارض سیاسی‌تر و در مخالفت با شاه و دربار و دیگر صاحبان زر و زور و کاریکاتورهای کشکول متنوع‌تر از روزنامه‌های دیگر بود. دو ویژگی مهم کاریکاتورهای صدر مشروطیت درخور یادآوری است: یکی اینکه به سبب تازگی این هنر و ناآشنایی خوانندگان به زبان کاریکاتور در بسیاری از آن‌ها به صورت نمادین به صاحبان قدرت حمله می‌شد و دیگر اینکه نشان از روح ایرانی داشت که بیش‌تر به دنبال افکاری قابل هضم و راحت می‌گشت تا غورکردن در مسائل، چنان که کم‌مایگی روزنامه‌های ایرانی توسط کسروی نیز مورد تأیید قرار گرفته است.

روش تحقیق

با توجه به این که، مسأله این نوشتار ریشه تاریخی دارد، روش تحقیق نیز «بسترمحور» است. یعنی متن به مثابه ماده باستان‌شناختی و نه یک سند تاریخی است. تکنیک جمع‌آوری اطلاعات هم به شیوه «اسنادی-تاریخی» و به شکل «کتابخانه‌ای» استوار خواهد بود. بنابراین در این نوشتار، روش تحلیل پژوهش، کیفی و مبتنی بر داده‌ها و شواهد مکتوب و تاریخی است. سطح تحلیل، هم میانه (سطح نهادها و ساخت‌ها) و هم «فرد» (در سطح افراد و کنشگران) است و نوع داده‌ها نیز کیفی و تاریخی است.

۱- دوره محمدشاه ۲- دوره ناصرالدین شاه ۳- دوره مظفرالدین شاه تا صدور فرمان مشروطیت ۴- مشروطه اول ۵- از به توپ بستن مجلس تا فتح تهران ۶- مشروطه دوم تا ۱۳۳۶ ه. ق. ۷- از ۱۳۳۶ ق (۱۲۹۶ ش) تا کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش. ۸- از کودتا تا انقراض قاجار (قاسمی، ۱۳۷۹: ۱۵).

طنزنویسی و آنچه در این قلمرو می‌گنجد در مطبوعات ایران پیشینه‌ای دیرینه‌تر از انتشار مطبوعات طنز دارد. در واقع مقوله طنز و طنزنویسی با درج زندگی‌نامه شاعران بذله‌گو و چاپ نمونه آنان در مطبوعات راه یافت. پس از اعلام مشروطیت هفت نشریه طنز به چاپ رسید. ۲۳ نشریه نیز بخش‌ها یا ستون‌هایی را به صورت موقت یا همیشگی به آن اختصاص دادند. از سبب‌های رویکرد روزنامه‌نگاران به طنز اجتماعی و کاریکاتور رواج این دو هنر در سراسر اروپا و چاپ روزنامه‌های موفق طنزآمیز در دیگر کشورهای منطقه است. یکی از آن روزنامه‌های مشهور که به ایران رسید و هوادار بسیار داشت ملانصرالدین بود که در قفقاز به چاپ می‌رسید (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۱۹۰) و اما قدیمی‌ترین نشریه طنزی که در ایران چاپ شد، هفته‌نامه شاهسون بود که توسط طالبوف به سال ۱۸۸۹ م. با چاپ ژلاتینی به چاپ رسید. این نشریه در ردیف شب‌نامه و فاقد کاریکاتور بود اما یکی از کهن‌ترین نوشته‌هایی است که در قالب نشریات جدید به چاپ می‌رسیده است (ضیایی، ۱۳۸۸، ۱۸۶). روزنامه فکاهی طلوع در سال ۱۳۱۸ ه. ق. در بوشهر به صورت هفتگی با چاپ سنگی مصور، نخستین روزنامه فکاهی و اولین روزنامه کاریکاتوری ایران بود که توسط میرزا عبدالحمیدخان ثقفی (متین‌السلطنه) انتشار می‌یافت (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۱۸۷). اما برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که کهن‌ترین کاریکاتور، مربوط به شماره پنجم سال سوم نشریه آدب مشهد است که به امضای حسین الموسوی نقاشباشی آستانه است. کاریکاتور او عبارت است از دو نردبان که یکی هیأت ترقی اروپا و دیگری تنزل آسیا را نشان می‌دهد (پروین، ۱۳۷۹: ۴۳۷) (تصویر ۱). از ویژگی‌های بارز کاریکاتور طنز، سادگی، اغراق، آرمان‌گرایی و انتقاد است که پس از دریافت از طریق حس بینایی در ذهن تحلیل و با واقعیت‌های بیرونی مقایسه می‌شود (صفایی و درویشعلی‌پور آستانه، ۱۳۹۰).

بودند (Deetz, 1996: 5). در باستان‌شناسی دوران تاریخی شکل دیگری از منابع تحقیق به شواهد مادی افزوده می‌شود که همان منابع مکتوب است. از دوران تاریخی حجم قابل توجهی از منابع مکتوب برجای مانده که پژوهشگران این دوران آن‌ها را به مثابه منابع کلیدی و راهگشا در پژوهش‌های خود بکار می‌برند. همراه با کاربرد منابع مکتوب رویکردهای نظری و مطالعاتی نیز وارد باستان‌شناسی دوران تاریخی شده که پیوند نزدیکی با دانش تاریخ و برخی چارچوب‌های نظری این دانش دارد (دژم‌خوی، ۱۳۸۹: ۱۶۶). محوریت متن در باستان‌شناسی تاریخی از این دیدگاه ناشی می‌شود که آنچه در گزارش‌ها و منابع مکتوب نقل شده حقیقت مطلق و روایت عینی یک واقعیت تاریخی است. آنچه در یک گزارش مکتوب به منزله گذشته ارائه می‌شود در واقع نگاه و روایت خاص مولف از یک رویداد یا واقعیت است. از آنجا که گذشته سپری شده، هیچ روایتی نمی‌تواند گذشته را آن گونه که بوده احیا کند (جنکینز، ۱۳۸۴: ۳۱).

باستان‌شناسی دوران تاریخی ایران بشدت متن‌محور است. در باستان‌شناسی این دوره تفوق و مرکزیت به گزارشات و منابع مکتوب داده شده است. متون در تعیین خط مشی مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناختی دوران تاریخی نقشی تعیین‌کننده دارند. باستان‌شناسی دوران تاریخی مانند تاریخ سنتی غالباً به دنبال روشن نمودن رویدادهای "مهم" تاریخ سیاسی، زمان، محل وقوع و ردیابی آثار مادی آن‌ها در شواهد باستان‌شناختی است (دژم‌خوی، ۱۳۸۹: ۱۶۷-۱۶۸). در این نوشتار قصد بر آن است تا با خوانشی باستان‌شناختی به اوضاع اجتماعی دوران مشروطه پرداخته شود. در این نوشتار از یکی از مهم‌ترین مواد فرهنگی دوران مشروطه یعنی هفته‌نامه ملانصرالدین بهره گرفته شده است. در واقع در این گفتار این هفته‌نامه نه از منظر یک سند تاریخی بلکه به عنوان ماده‌ای فرهنگی که در بستر دوران مشروطه پدیدار شده است بررسی می‌شود.

نشریه ملانصرالدین متنی به مثابه ماده فرهنگی

بدون شک نشریه ملانصرالدین از برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین نشریات طنز و کاریکاتوری در تاریخ ایران و خاورمیانه است

منطق این تحقیق نیز، منطق «استقرائی» است که بر مشاهدات مکرر و داده‌های تجربی استوار است.

چارچوب نظری، متن به مثابه ماده فرهنگی

تفاوت میان تاریخ و خصوصاً تاریخ‌نگاری سنتی با باستان‌شناسی در نگاه آن‌ها به متن تاریخی است. متن در مطالعات تاریخی به عنوان یک فکت به شمار می‌آید ولی در باستان‌شناسی متن به مثابه یک ماده باستان‌شناختی و در کنار دیگر مواد فرهنگی و در بستر خاص خود مورد مطالعه قرار می‌گیرد و نهایتاً تبدیل به فکت و در نهایت مدرک^۱ خواهند شد. باستان‌شناسان عموماً متون تاریخی را با دیده تردید نگاه می‌کنند و همواره صحت آن را بر اساس دیگر مواد فرهنگی می‌آزمایند. مطالعه گذشته از رهگذر شواهد مادی و روایتی که باستان‌شناسی از گذشته بر مبنای این شواهد بدست می‌دهد با روایت تاریخ از گذشته اساساً متفاوت است. گام‌های اولیه در باستان‌شناسی در برخورد با شواهد و مدارک مادی از رهگذر مشاهده (هرچند غیرمستقیم) و آزمایش است که در برخورد تاریخ با داده‌هایش راه ندارد (دژم‌خوی، ۱۳۸۹: ۱۶۶). تاریخ و حوادث تاریخی نه قابلیت آزمایش را دارند و نه می‌توان آن‌ها را بصورت مستقیم یا غیر مستقیم آزمایش کرد (آجورلو، ۱۳۸۳: ۴۳۹). داده و ماده اصلی مطالعات تاریخی اسناد، گزارش‌ها و منابع مکتوب است. تاریخ دانشی "متن‌محور" است بر خلاف باستان‌شناسی که دانشی "ماده‌محور" است. توجه به ماده و ویژگی‌ها و اقتضانات خاص خود را دارد که راه و هدف باستان‌شناسی را از تاریخ متمایز می‌کند (دژم‌خوی، ۱۳۸۹: ۱۶۶). شواهد مادی برجای مانده از گذشته تنها شامل مواد فرهنگی با کاربردهای روزانه نیستند، با آغاز نگارش و شروع استفاده از خط و کتابت و زبان نوشتاری در جوامع گذشته، شکل دیگری از مواد فرهنگی به داده‌های باستان‌شناختی افزوده می‌شوند. کتیبه‌ها، نسخه‌های خطی، اشیا و مواد فرهنگی حاوی کتیبه، شکل‌هایی از منابع مکتوب هستند (دژم‌خوی، ۱۳۸۹: ۱۶۶).

باستان‌شناسی دوران تاریخی به مطالعه بقایای فرهنگی جوامع صاحب نوشتار می‌پردازد که قادر به ثبت تاریخ خود

1- evidence

داشته است. اما گاه و بیگاه ملانصرالدین انتقادهای تندی می‌کرد که باعث بهم‌ریختگی اوضاع و آزرده‌گی آزادی‌خواهان می‌شد، چنانکه روزنامه جبل‌المتین نوشت: «روزنامه ملانصرالدین چیزی نیست که نگوید و نسبت به سلطان و وکلای ما ننویسد و کسی جرأت اظهار نظر ندارد» (پروین، ۱۳۷۹: ۴۹۴).

بحث و تحلیل

همان‌طور که ذکر شد در نوشتار حاضر، کاریکاتورهای نشریه ملانصرالدین به عنوان متنی به مثابه ماده فرهنگی از منظر باستان‌شناختی برای بازشناسی ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی دوران مشروطه در نظر گرفته شده‌اند. برای این کار پنجاه شماره از این نشریه انتخاب شد که روش نمونه‌گیری به صورت انتخابی عامدانه و از نشریاتی که در سالهای ۱۹۰۶ و ۱۹۰۷ میلادی منتشر شده‌اند، صورت گرفته است. دلیل این انتخاب به خاطر قوی‌تر بودن آثار این سال‌ها است. در هر شماره به صورت میانگین چهار کاریکاتور چاپ شده که مجموع آن‌ها در این پژوهش حدود ۲۱۰ طرح است. ابتدا کاریکاتورها را مورد بررسی و مطالعه و موضوع هر کدام از آن‌ها را یادداشت و در نهایت موضوع‌های مشابه را تحت عنوان مقوله‌های استخراجی دسته‌بندی کردیم. حدود ۱۳ مقوله به دست آمد که چهار مقوله به دلیل هم‌پوشانی با هم ترکیب شده و در پایان یازده مقوله اصلی به دست آمد که در این بخش به صورت جداولی در ذیل ارائه خواهند گردید.

مشروطه: ۴۳ طرح

مقوله مشروطه خود به سه مقوله شعارها و آرمان‌های مشروطه، توصیف و تمجید مشروطه و مجلس ملی بهارستان و طمع به مشروط و مجلس ملی و اندیشه تصاحب آن تقسیم می‌شود.

نوید و آرمان‌های مشروطه و شعارها: ۱۸ طرح
تصویری که از آرمان‌ها و شعارهای مشروطه در کاریکاتورها ارائه شده است طیف وسیعی از افکار و اندیشه ما را در بردارد، از آزادی (تصویر ۲ و تصویر رنگی ۸)، عدالت، صلح، آشتی و قانون‌مداری گرفته تا آگاهی و اتحاد مردم و دسته‌ها و گروه‌های سیاسی و اجتماعی از قبیل احزاب، روحانیون و عامه مردم.

که علاوه بر تأثیر بر نشریات منطقه قفقاز و آسیای میانه تا چندین دهه بر نشریات طنز و فکاهی در ایران نیز موثر بوده و به صورت یک مکتب بر شروع کاریکاتور مطبوعاتی در ایران و ادامه آن تا چند دهه تأثیر گذاشته است. اولین شماره نشریه ملانصرالدین در ۱۲ صفر سال ۱۳۲۴ قمری، چهار ماه قبل از صدور فرمان مشرویت توسط مظفرالدین‌شاه قاجار، در تفلیس انتشار یافت.^۲ این نشریه به صورت هفتگی و در هشت صفحه و به زبان ترکی منتشر می‌شد (ضیایی، ۱۳۸۸: ۱۴۳).

اکثر کسانی که به این نشریه پیوستند دارای افکار متمایل به سوسیال دموکراسی بودند. از کاریکاتوریست‌ها و فعالان این نشریه می‌توان از اشمرلینگ شلینگ و روتر، عظیم‌زاده، بهزاد، یوسف وزیر، گرنیوسکی، ابراهیم‌زاده جلیل محمدقلی‌زاده نام برد (ضیایی، ۱۳۸۸: ۱۴۴).

بیش‌تر طرح‌های این نشریه به مسائل اجتماعی، زندگی در میان خانواده، رسوم جاری، تبعیض در مورد دختران، ازدواج‌های اجباری، مشکلات سوادآموزی، ستم فئودال‌ها، نادانی و جهل روستائیان و بالاخره درگیری‌های سیاسی و وجود حکومت‌های خودکامه در بستر و منطقه اختصاص داده شده بود (صفایی و درویشعلی‌پور آستانه، ۱۳۹۰: ۱۸۳). ملانصرالدین به هیچ حزبی وابستگی نداشت و به عنوان بیداری مسلمانان، بی‌خبری و بی‌دانشی، آداب و رسوم کهن محلی، روحانیان شیعی و گاه سنی، دستگاه‌های پادشاهی ایران و عثمانی را آماج ریشخند و انتقاد بی‌پرده خود قرار می‌داد (پروین، ۱۳۷۹: ۶۶۰).

پر قدرت‌ترین کاریکاتورهای ملانصرالدین هم در پنج سال اول از ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۲ میلادی کشیده شده‌اند. این بخش از کاریکاتورهای ملانصرالدین الگویی بود برای نشریات انتقادی و فکاهی دوره اول مشروطه و توانست در مرحله اول بیش‌ترین تأثیر را بر نشریاتی چون کشکول، تنبیه، حشرات الارض و بهلول بگذارد. نشریه ملانصرالدین تا سال ۱۹۳۱ میلادی انتشار یافت و با مرگ جلیل محمدقلی‌زاده در ۱۹۳۲ دوره انتشار آن پایان یافت. از ابتدای انتشار برای ایرانیان و مخصوصاً مناطق شمالی ایران، آذربایجان و حاشیه دریای کاسپی و تهران اهمیت خاصی

۲- برابر با ۱۷ فروردین ۱۲۸۵ شمسی و ۷ آوریل ۱۹۰۶ میلادی

قشرهای سنتی از صحنه خارج شده و به تاریکی خود پناه می‌برند (تصویر ۵). اما مشروطه با وجود آرمان‌ها و توصیف‌هایش، دشمنانی نیز دارد و این غربی‌ها یا بیگانگان هستند که در پی از بین بردن و یا تصاحب آرمان‌های آن به نفع خود هستند. در اکثر موارد دشمنان فرشته یا غنچه مشروطه به صورت حیواناتی از قبیل گرگ، روباه، شغال، مار، عقرب و شیطان تصویر شده‌اند (تصاویر ۶ و ۷). اما در نهایت مشروطه، طیب حاذقی است که در پی درمان دردهای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و اتخاذ بین قشرهای مختلف مردم است تا افراد هر چه بیش‌تری را شامل شود (تصویر ۸). در یک مورد در پی حمله حشرات و حیوانات وحشی به فرشته مشروطه، برخی از همراهان و یاوران مشروطه در حال فرار از صحنه هستند (تصویر ۶).

وضع دوران و عادات رفتاری: ۳۵ طرح

۷	فقر و گرسنگی
۳	بی‌سوادی و گریز از سوادآموزی و مدرسه
۴	مرجع نبود امنیت
۲	سازگاری با شهرنشینی
۳	لوده‌گی و تمسخر دیگر مذاهب
۱	ضدیت با هنر
۲	دزدی
۶	تبعیض، استثمار
۲	تقلید
۲	رشوه مردان دولتی
۴	دربند نیازهای جنسی

اکثر کاریکاتورهایی که به مضمون فقر اشاره کرده‌اند، به صورت مستقیم، این عمل را انجام داده‌اند. از سخنرانی فردی برای یک جمع که از فقر و گرسنگی می‌نالند و وضع خود را با شاه و خانواده او مقایسه می‌کنند گرفته تا کاریکاتوری که خانواده فقیری را که همگی زار و نحیف هستند (تصویر ۹) با شیخ ثروتمندی مقایسه کرده است (تصویر ۱۰). هرج و مرج و نبود امنیت در تصاویری از قبیل حمله به حمام زنانه (تصویر ۱۱)،

۱	برابری زن و مرد
۲	آزادی (حریت)
۱	قانون اساسی
۱	عدالت
۲	سواد و علم و دانش
۳	آشتی بین مذاهب
۱	اتحاد
۳	آگاهی مردم
۱	انتقام از ظالمان
۳	مذهب‌ستیزی

طمع به مشروطه و مجلس و حمله و تصاحب آن: ۱۴ طرح

۴	شاه و عمال شاهی
۵	مذهبیون
۳	غربی‌ها و بیگانگان
۲	خوانین

تمجید از مشروطه و توصیف مجلس ملی: ۱۰ طرح

۲	تشبیه به فرشته
۲	تشبیه به طیب حاذق
۱	تشبیه به شیر
۲	تشبیه به نور
۲	تشبیه به جوجه
۱	تشبیه به غنچه

حمله حشرات و حیوانات وحشی به فرشته مشروطه و فرار همراهان و تنها گذاشتن آن: ۱ طرح

در مواردی مشروطه به مثابه فرشته‌ای تصویر شده که دشمنانی دارد و اندیشه از بین بردن یا تصاحب آن به نفع خود را در سر می‌پروراند (تصاویر ۳ و ۴). مشروطه می‌تواند افسار بندگی را از گردن مردم باز کند (آگاهی)، بین گروه‌های مذهبی صلح ایجاد کند و برابری زن‌ها در جامعه را نوید دهد. در تصویری، دوران جدید به نور تشبیه شده که در آن پسران و دختران در صف‌های منظم و در کنار هم و کتاب در دست وارد صحنه می‌شوند و از سوی دیگر افراد و

زنان: ۲۸ طرح

۴	چندهمسری
۶	ازدواج با دختر بچه‌ها
۴	آزار و کتک زدن
۴	ممانعت از تحصیل دخترها
۲	صیغه
۲	فاحشه‌خانه و خودفروشی
۱	خیانت
۳	نقش
۲	نگاه جنسی

جایگاه زنان در جامعه عصر قاجار با پایگاه اجتماعی و محیط زندگی آنان ارتباط مستقیم داشت. آنچنان که از متون بر می‌آید هر چقدر زنان قشرهای پایین شهری و روستایی از توان مالی و اقتصادی کم‌تری برخوردار بودند که متون تاریخی از آن‌ها، کارکردها و جایگاه اجتماعی‌شان کم‌تر سخن گفته‌اند، به همان نسبت زنان فرادست شهری و درباری از آزادی بیش‌تری در نوع کارکرد و پوشش برخوردار بودند (تصاویر ۲۰ تا ۲۴). البته با وجود آنکه آن‌ها به راحتی در جامعه به کار و فعالیت می‌پرداختند، همچون دیگر زنان جامعه از شهروندان درجه دو به شمار می‌آمدند و از کم‌ترین حقوق مدنی برخوردار بودند (فوران، ۱۳۸۲: ۲۰۵).

در دوران قاجار امکان تحصیل برای زنان بسیار محدود بوده است. در باور عمومی، باسوادی زنان را مخالف اسلام و برای جامعه خطرناک می‌دانستند (بعضی از روحانیون نیز همواره بر این باور تأکید می‌کردند). باور دیگر این بود که زنان نمی‌توانند باسواد شوند و مغز آنان قدرت پذیرش دانش را ندارد. باسوادی زنان ننگ محسوب می‌شد و بسیاری از زنان باسواد، آن را پنهان می‌کردند (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: ۲۱۸-۲۲۱). در جامعه عهد قاجار فاصله چندانی بین کودکی و ازدواج دختران وجود نداشت. دختران اغلب از ۷ تا ۱۳ سالگی ازدواج می‌کردند و عملاً به عنوان رکن مستقلی وارد معرکه زندگی خانوادگی می‌شدند (تصاویر ۲۵ و ۲۶ و تصاویر رنگی ۱۰ و ۱۱). در واقع عواملی چون دست‌یابی به استقلال اقتصادی، رشد نسبتاً سریع

هرج و مرج و اسلحه‌کشی علیه همدیگر و بی‌قانونی (تصویر ۱۲) بازتاب می‌یابند. گاهی سوژه کاریکاتور دزدی است که فردی را در حال دزدی از خانه و مسجد نشان می‌دهد. مقوله تبعیض حاوی اشاراتی مستقیم در شرح کاریکاتورها است، هنگامی که وضع دو قشر اجتماعی یا سیاسی را با هم مقایسه می‌کند. مقوله تقلید نیز با در نظر گرفتن میمون و مقایسه آن با انسان شکل یافته است.

مذهب: ۳۲ طرح

۶	ضدیت با علم و دانش
۹	تظاهر و ریاکاری
۲	تقدس مابی
۵	ظلم به مردم و رعایا
۳	کثرت و اختلاف فرقه‌های اسلامی
۳	ضدیت با مشروطه
۳	رفیق و همدست خان، شاه و شیطان
۲	شاهد بازی
۲	عقد کردن دختر بچه‌ها
۱	عالم‌های مسلمان در ایران
۱	مسجد ویران شده

مذهب از ارکان بسیار مهم سنت و فرهنگ جامعه ایرانی بوده و هست. اما بازتاب مذهب و مذهب‌یون دوران مشروطه در نشریه ملا نصرالدین بسیار منفی و تاریک است. این زاویه دید شامل تمام طرح‌های نمونه انتخابی بوده است. می‌توان تغییرات آن را در طول زمان بررسی کرد اما در پژوهش حاضر نتایج مرقوم در جدول فوق به دست آمده است. ضدیت با علم و دانش در قالب تصاویری از جمله سوزاندن کتاب‌ها و نشریات روشنگر آن دوره و ترس و گریز از روزنامه‌ها یافت می‌شود (تصاویر ۱۳ و ۱۴ و تصویر رنگی ۹). تظاهر نیز در طرح‌هایی نظیر می‌گساری در خفا، استفاده از صورتک، اندازه ریش بازتاب داشته است (تصاویر ۱۵ و ۱۶). همچنین مواردی نظیر هجوم به محصول کشاورزان، سواری و بیگاری گرفتن از مردم، در مقوله ظلم به مردم و رعایا قرار گرفته‌اند (تصاویر ۱۷ تا ۱۹).

۱	عقب ماندگی
۱	خواب غفلت
۱	فساد کلی
۳	جنگ و دعوا
۲	ضدیت با علم و دانش و تکنولوژی
۱	ناآگاهی
۱	نوکر غربی‌ها
۳	در بند شهوات
۱	بی‌خبری از دیگر کشورهای اسلامی
۳	مقایسه مسلمانان با غیرمسلمان

در یکی از کاریکاتورها در ترکستان زلزله آمده و همان زمان بقیه جهان اسلامی در شادمانی و طرب نشان داده شده است. در مقایسه مابین غیرمسلمانان (یهودی، ارمنی، بت‌پرست) با مسلمانان که همگی در همین کشورهای اسلامی به تصویر کشیده شده‌اند، غیرمسلمانان نسبت به مسلمانان برای غربی‌ها نوکری نمی‌کنند (در تصویری که مسلمانان در حال نوکری انگلیسی‌ها هستند، دو بت‌پرست به درخواست انگلیسی‌ها نه می‌گویند) و به زنان ظلم و ستم روا نمی‌دارند (دخترانشان را به مدرسه می‌فرستند در حالی که در همان سن بچه‌دختران مسلمان در آغوش پیرمردهایی که شوهرانشان هستند نشان داده شده‌اند).

رواج باورهای خرافی: ۱۴ طرح

۱	خورشید گرفتگی
۱	ماه گرفتگی
۱	شهاب‌سنگ
۲	جغد
۵	بوسیدن شیخ (دست، پا، کفش، دم و پوزه خر شیخ)
۱	درخت شفا دهنده
۱	چشم‌زخم
۲	خرافه‌های مذهبی

در عصر مشروطه حجم زیادی از اندیشه‌های خرافه نمایان می‌گردد. باورهای خرافی در برابر اندیشه‌های مدرن ناکارآمد و

دختران آن روزگار و پایین بودن میانگین عمر به دلیل شیوع بیماری‌های گوناگون و عدم رعایت اصول بهداشتی در افزایش این ازدواج‌های زودرس بی‌تأثیر نبود (کسروی، ۱۳۶۳: ۷۴۳). بر این اساس سعاتمندترین دختران آن‌هایی بودند که در خانه شوهر به بلوغ می‌رسیدند زیرا تصور می‌شد که بدین گونه از وسوسه‌های نفسانی پیش‌تر در امان خواهند ماند. اکثر ازدواج‌ها به خصوص در خاندان‌های اشرافی به دلیل قابل اعتماد بودن اشخاص و به منظور استحکام بخشیدن به علائق فامیلی و حفظ اصالت خانوادگی در محدوده خویشاوندان صورت می‌گرفت و دختران و پسران تقریباً هیچ گونه اختیاری در برگزیدن همسر آینده خود نداشتند. عدم تناسب جمعیتی کثرت زنان بر مردان، بیماری و یا پیر شدن سریع زنان به خاطر زایمان‌های مکرر، فقدان بهداشت، مصالح سیاسی و قومی، میل مردان ثروتمند و متمول به کامجویی با این دیدگاه که زن جوان مرد پیر را جوان می‌کند و داشتن حرمسرا و اینکه زنان متعدد نشانه شوکت و ثروت مرد است خود به خود نظام چندزنی را توجیه می‌کرد (آبادیان، ۱۳۹۳: ۲۱۹). یکی از فراوان‌ترین ارجاعات و بازنمایی‌ها در آثار هفته‌نامه ملانصرالدین مربوط به زنان است (تصویر ۲۷). این مقوله، عموماً با چیزی که مردسالاری خوانده می‌شود ارتباط تنگاتنگی دارد (تصاویر ۲۸ و ۲۹). نکته مهم در این باره ازدواج دختران در سنین کودکی است و چندهمسری مردان (تصویر ۳۰) که در ملانصرالدین تکرار شده است.

شرق و کشورهای مسلمان: ۱۷ طرح

تصویری که از شرق و کشورهای اسلامی در کاریکاتورهای ملانصرالدین دیده می‌شود در کل تصویری منفی است. برای مثال همه در خواب غفلت‌اند، هر از گاهی کسی بیدار می‌شود اما باز به خواب می‌رود. بر سر مرزها و مسائل مذهبی در حال جنگ و جدال هستند، درخت خلافت اسلامی را فساد و عاملان آن از بین برده است (تصویر ۳۱)، مسلمانان به نوکر غربی‌ها تبدیل شده‌اند و برای انگلیسی‌ها نوکری می‌کنند، مردم کشورهای اسلامی در بند نیازهای جنسی (صیغه و چندهمسری، کودک‌همسری) و ناآگاهی و ضدیت با پیشرفت ملی جدید (مدرسه، روزنامه و غیره) هستند.

را دور خود جمع کرده و به آنان خوراک می‌دهد (تصویر ۳۸)، و یا عناوین و پست‌ها را به دل‌خواه خود به افراد نالایق می‌بخشد، نمونه‌های گویایی از به تصویر کشیدن شاه و اطرافیان هستند.

مواردی همچون یک سرتیپ در سن خردسالی و بچه تازه به دنیا آمده‌ای که حاکم آذربایجان صدایش می‌زنند نشانگر نقد مردان سیاسی و رواج عناوین ارثی و انتسابی است که در طرح‌های نشریه بازتاب داشته است.

مکتب‌خانه و مدرسه: ۱۰ طرح

۳	معلم مکتب‌خانه
۲	مقایسه مدرسه و مکتب‌خانه
۱	فلک کردن بچه‌ها
۴	بی‌توجهی به مدرسه

دید انتقادی نشریه ملا نصرالدین، مکتب‌خانه و مدرسه را هم بی‌بهره رها نساخته است. بی‌توجهی به مدرسه در دوره مشروطه هم در رفتار پدیری دیده می‌شود که با معلم مدرسه بر سر به مکتب‌خانه یا مدرسه فرستادن فرزندش نزاع دارد (تصویر ۳۹)، و هم معلم مکتب‌خانه در حال خواب (تصویر ۴۰) یا اصلاح سر و ریش (تصویر ۴۱) و یا به فلک کشیدن کودکی نشان داده شده است (تصویر ۴۲).

بهداشت و نظافت: ۷ طرح

۳	معايير عمومی
۲	حمام
۱	حیاط مسجد
۱	بیماری (جلوی مریض‌خانه)

معايير عمومی و محل عبور و مرور مردم کثیف و غرق در آشغال تصویر شده در سه مورد، ازدحام جمعیت در حمام و خزینه از مردانی که در آب بسیار کثیف و محیطی بسیار آلوده در حال شستشوی خود هستند، در یک مورد حوض میانی حیاط یک مسجد که در آن همزمان شستشوی ظروف و لباس توسط

مسخره می‌نماید. تمایل شدید روشنفکران ایرانی به اندیشه‌های مدرن غربی از یک سو و اعتقاد عمیق مردم و جامعه به باورهای سنتی که به شکل باورنکردنی با خرافه‌ها آمیخته شده بود، از دیگر سو چالش‌های آتی را میان تفکرات مدرن و سنتی اجتناب‌ناپذیر می‌کرد.

این چالش هرچند که با برتری مطلق متجددین همراه نبود اما به میزان بسیار زیادی اندیشه‌های خرافی را تعدیل کرد. ظرفیت طنزپردازی این اندیشه‌ها باعث شده بود که نوک حمله طنز مشروطه، بیش‌تر جنبه‌های سنتی جامعه را نشانه رود و کم‌تر به مسائل و مشکلاتی که در سایه مدرن شدن جامعه به وجود می‌آمد بپردازد. اعتقاد عمیق به نیروهای ماورایی ریشه بسیاری از باورهایی است که در این دوره خرافه‌آمیز می‌نماید (تصویر ۳۲). گرایش به صوفی‌گری و باور به نیروهای خارق‌العاده درویشان نمونه‌ای از این اعتقاد است که در کتاب‌های مختلف این دوره به آن اشاره شده است. در این مقوله بیش‌ترین تعداد کارکاتورها را، متبرک وجود شیخ در فرزندان او و حتی اشیا و حیوانات متعلق به او، به خود اختصاص می‌دهند (تصاویر ۳۳ و ۳۴ و تصاویر رنگی ۱۲ و ۱۳). باورهای خرافی مرسوم دیگر در جامعه دوره مشروطه از جمله نسبت به حوادث طبیعی، خورشید یا ماه گرفتگی، شهاب‌سنگ و نسبت به طبیعت (درخت سفادهنده، جغد شوم) وجود دارد (تصویر ۳۵).

شاه، حاکمان، مردان و احزاب سیاسی: ۱۳ طرح

۷	نقد شاه و اطرافیان
۳	ظلم و ستم به مردم
۳	درگیری و دعوی احزاب با هم
۲	رواج عناوین ارثی
۲	فساد و رشوه
۱	تعطیلی روزنامه‌ها

تصویر شاهی که در حال گذشتن از پل صراط به داخل شعله‌های جهنم سقوط کرده (تصویر ۳۶)، شاهی سوار بر ساطور و تیغ جلادی و در حال مثله کردن مردم (تصویر ۳۷)، شاهی که به شکل گرگ درآمده، شاهی که تعداد زیادی حیوانات وحشی

۱۷ درصد، مقوله مذهب ۱۵ درصد، مقوله زنان ۱۳ درصد، مقوله شرق و کشورهای مسلمان هشت درصد، مقوله رواج باورهای خرافه هفت درصد، مقوله شاه، حاکمان، مردان و احزاب سیاسی شش درصد، مقوله مکتب‌خانه و مدرسه پنج درصد، مقولات بهداشت و نظافت، غریبان و بیگانگان و ارباب و رعیت هر کدام سه درصد را به خود اختصاص داده‌اند (نمودار ۱). مواردی از جمله عادات رفتاری مردم، وضع زنان، وضع بهداشت، رواج خرافه و رابطه مکتب‌خانه و مدرسه که در این نوشتار به آن‌ها اشاره شد و بررسی شدند، در کتب تاریخی یا به کلی از قلم افتاده و فراموش شده‌اند و یا به قدری کم به آن‌ها اشاره شده که در لابلای مطالب دیگر گم گشته‌اند. مقوله‌هایی از جمله نقش مذهب و روحانیون با آنچه در کتب تاریخی بیان می‌شود اختلاف فاحشی دارد (برای مثال مراجعه شود به سیوری، ۱۳۸۷: ۲۳۷). بیش‌تر کتب تاریخی بر مقوله‌های سیاسی تأکید کرده‌اند و این مقوله در تحقیق حاضر نقش مهمی دارد. اما همین کتب تاریخی مباحث و مقوله‌های فرهنگی و اجتماعی را نادیده گرفته‌اند. بررسی کاریکاتورهای هفته‌نامه ملانصرالدین در دوره مشروطیت به عنوان متنی به مثابه ماده باستان‌شناختی حکایت از آن دارد که ایران تحت حکومت قجر از بسیاری جهات کشوری عقب‌مانده محسوب می‌شده است. به طوری که حتی قابل مقایسه با ممالکی نظیر مصر یا عثمانی نبوده است. اقتصاد کاملاً ورشکسته، ظلم و ستم فراوان حکام، فساد مالی و اداری گسترده، لشکر و سپاه ضعیف، خزانه تهی، تسلط بیگانگان، انفعال و بی‌کفایتی شاهان، بی‌سوادی و بی‌اطلاعی اکثریت مردم، وضعیت بد و نابسامان بهداشتی در جامعه، وجود و گسترش خرافات مذهبی در بین مردم عامه، نابرابری زنان و مردان و مانند آن از مشخصه‌های بارز ایران آن عصر بود. گرچه این مشخصه‌ها خود عامل فراز آمدن انقلاب مشروطه بودند اما برخی از آن‌ها به سهم خود به عنوان مانعی جدی، سبب بروز واگرایی و گسست انقلابی و نهایتاً ناکامی مشروطه گردیدند. جامعه ایران عهد مشروطیت را می‌توان یک جامعه سنتی در آستانه ورود به مدرنیته قلمداد کرد. بافت اجتماعی و نظام روابط این جامعه کماکان شکل سنتی داشت. نظام زندگی و معیشتی اکثریت مردم آن در ساختار روستایی تعریف می‌شد چرا که محوریت

زنان، پوست و پشم حیوانات توسط مردان و در همان حال دو نفر در حال وضو گرفتن و دو نفر دیگر در حال خوردن از همان آب هستند به تصویر کشیده شده است (تصویر ۴۳). مشابه چنین وضعیتی در معبری دیده می‌شود که حیوانات و آدم‌ها در هم می‌لولند و در آن وسط سگی و در گوشه‌ای مردی مشغول دفع ادرار هستند (تصویر ۴۴).

غریبان و بیگانگان: ۶ طرح

۲	تقسیم جهان بین خود
۴	فریب و استثمار کشورهای شرقی

کشورهای غربی شامل فرانسه، انگلیس، آلمان، و آمریکا و یکی از کشورهای شرقی یعنی ژاپن (که هر کدام یک بار تصویر شده‌اند) درخت جهان را تصاحب کرده و میوه‌های آن (کشورهای شرق) را در سبد خود جمع کرده‌اند (تصویر ۴۵). گاهی برای به طمع انداختن کشوری (مثلاً ایران به شکل عقاب)، برایش دانه می‌پاشند (تصویر ۴۶) و او را در نهایت در دام می‌اندازند و شکار را بین خود تقسیم می‌کنند.

ارباب و رعیت: ۶ طرح

رابطه ارباب یا خان با رعیت به صورت یک رابطه نابرابر تصویر شده است اکثر تصاویر و کاریکاتورهای مربوطه به این مقوله به صورت بیگاری کشیدن از رعیت‌ها (همانند حیوانات)، به گاری بستن رعیت و به یغما بردن محصولات کشاورزی اشاره دارند و زندگی رعیت و زن و بچه‌اش را همانند شیئی بی‌ارزش در دستان پر قدرت خوانین تصویر کرده‌اند.

برآیند

بسیاری از مقوله‌های دوره مشروطه که در فرایند شناخت متن به مثابه ماده فرهنگی باستان‌شناسی این نوشتار به دست آمدند کم‌تر نام و نشانی در کتب تاریخی داشته و دارند. با توجه به موارد مطرح شده و با نگاهی آماری نسبت به پراکندگی مقولات استخراجی در این نوشتار بر اساس دسته‌بندی و تحلیل طرح‌ها، مقوله مشروطه ۲۰ درصد، مقوله وضع دوران و عادات رفتاری

گاه گردانندگان آن‌ها از سر راه برداشته می‌شدند. نمونه این مورد، روزنامه صوراسرافیل به مدیریت میرزا جهانگیرخان بود که در دوره استبداد صغیر به چنین سرانجامی دچار شد. اما مهم‌ترین عامل اثرات اندک مطبوعات این دوره روی توده‌های مردم، بی‌سوادی اکثریت افراد جامعه آن روز ایران بود. حدود ۹۰ درصد مردم کشور را جمعیت بی‌سوادی تشکیل می‌دادند و به همین دلیل مخاطبان روزنامه‌ها به معدود کسانی محدود می‌شد که در جامعه شهری زندگی می‌کردند و از سواد لازم بهره‌مند بودند.

جامعه ایران در دوره مشروطه علی‌رغم تمدن و فرهنگ کهن سال و دیرین تقریباً یک جامعه قرون وسطایی با تعصبات ملی و مذهبی شدید بر روح و فکر اکثریت قریب به اتفاق این جامعه بود، مردم سخت پای‌بند آداب و سنن و رسوم و شعائر مذهبی خود بوده و از هر گونه نفوذ و تأثیر شیوه جدید زندگی و تمدن غرب برکنار مانده بودند. عدم تماس با اروپائیان، تنها به دلیل تقویت مذهب و تظاهر شدید به دینداری و تعصب، آن‌ها را از معاشرت با همسایگان مسلمان خود مثل عثمانی نیز دور نگه داشته و آن‌ها را فقط به خاطر پیروی از طریقه سنت، دشمن خویش می‌پنداشتند. در دوره مشروطه در ایران امکانات بهداشت ضعیف بود. ایران در قرن نوزده هنوز گرفتار همه‌گیری بیماری‌هایی چون وبا، طاعون، حصبه و آبله بود. بیماری‌های کودکان در سنین پایین و کاهش رشد جمعیت بر اثر مرگ و میر زودرس در کودکان ناشی از این امر بود.

در تشکیلات روحانیون دوره مشروطه، سرآمدان آن‌ها در زهد و تقوی، الگو و مرجع مردم در امور دنیوی و اخروی بودند، البته روحانیون و وعاظ بسیاری نیز بودند که سطحی‌نگر و آلوده به پاره‌ای اوهام و خرافات و تبلیغات واهی و سست می‌شدند و گاهی نیز در کنار حکومت به اجرای اوامر آن‌ها می‌پرداختند. اعتقادات و باورهای خرافی و اوهام نیز، متأسفانه رنگ مذهب گرفته و در میان مردم به شدت رسوخ یافته بود و کسی که با آن مخالفت می‌کرد مورد لعن و تکفیر قرار می‌گرفت. در دوران مشروطه اول در ایران امکان تحصیل برای زنان بسیار محدود بوده است. در جامعه عهد قاجار فاصله چندانی بین کودکی و ازدواج دختران وجود نداشت. دختران

اقتصاد کشور بر کشاورزی مبتنی بود. طبقات اجتماعی آن روزگار را درباریان و وابستگان حکومتی، اشراف و زمین‌داران بزرگ، طبقه متوسط شهری، طبقه فرودست شهری، دهقانان و عشایر تشکیل می‌دادند. طبقه متوسط شهری خود قشرهایی نظیر بازاریان، روحانیان به عنوان طبقه متوسط سنتی و روشنفکران (نویسندگان، صاحب‌منصبان و امثال آن‌ها) به مثابه طبقه متوسط جدید را در برمی‌گرفت. طبقه فرودست شهری نیز اقشاری مانند کارگران ساده، لوطیان و عناصر فقیر بازار را شامل می‌شد. در میان طبقات یاد شده، بیش‌ترین فراوانی را کشاورزان و روستائینان در اختیار داشتند. لذا سایر طبقات که در اقلیت بودند، عمدتاً پایگاه شهری داشته و طبقه شهری محسوب می‌شدند.

در آن روزگار نظام رسانه‌ای را عمدتاً نشریات و به ویژه روزنامه‌ها تشکیل می‌دادند. کاغذ اخبار، وقایع اتفاقیه، ملانصرالدین، اختر، قانون، حبل‌المتین، ثریا و پرورش از جمله نشریاتی بودند که قبل از صدور فرمان مشروطه فعالیت داشتند و بعد از این فرمان نیز نشریاتی همچون صوراسرافیل، مجلس و روح‌القدس به آن‌ها اضافه شدند. به رغم نقش بسیار موثر مطبوعات در انعکاس رویدادها و نقد و تحلیل مسائل، وقایع و به تبع آن‌ها در تنویر افکار قشرهای مختلف جامعه، در ایران عهد مشروطه مطبوعات به دلایل مختلف نمی‌توانستند نقش موثر خود را ایفا کنند. از این جهت به ویژه در فراز و فرود انقلاب مشروطه نیز تأثیر آن‌ها تنها در بخشی از جامعه و نه در سطحی فراگیر دیده می‌شد. اکثر نشریات (که عمدتاً روزنامه بودند) در این دوره در خارج از کشور و در شهرهایی نظیر استانبول، لندن، کلکته و جز آن انتشار می‌یافتند. این نشریات به دلیل مسافت زیاد، فقدان یا نارسایی وسایل ارتباطی لازم و به تبع آن‌ها فقدان سهولت لازم در انتقال پیام و اخبار به جامعه ایرانی و توده‌های مردم، از ارتباط و تأثیر مستمر برخوردار نبودند. مطبوعات و نشریات ایرانی آن روزگار در مقایسه با نمونه‌های غربی خود، از قافله تحولات و نوآوری‌ها و همچنین روزآمد بودن عقب‌تر بودند. مطبوعات این دوره از جایگاه قانونی و نهادینه‌شده‌ای بهره‌مند نبودند و به همین دلیل به طور مداوم از سوی حاکمیت سرکوب شده و از فعالیت‌شان جلوگیری به عمل می‌آمد و حتی

آن روزگار و پایین بودن میانگین عمر به دلیل شیوع بیماری‌های گوناگون و عدم رعایت اصول بهداشتی در افزایش این ازدواج‌های زودرس بی‌تأثیر نبود. دختران و پسران تقریباً هیچ گونه اختیاری در برگزیدن همسر آینده خود نداشتند.

اغلب از ۷ تا ۱۳ سالگی ازدواج می‌کردند و عملاً به عنوان رکن مستقلی وارد معرکه زندگی خانوادگی می‌شدند. در واقع عواملی چون دست‌یابی به استقلال اقتصادی، رشد نسبتاً سریع دختران

منابع

الف) فارسی

سیوری، راجر، ۱۳۸۷، *ایران در عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ هفدهم، تهران: نشر مرکز.

آبادیان، حسین، ۱۳۹۳، *تقدیر تاریخی اندیشه در ایران دوره قاجار*، تهران: نشر علم.

صفایی، علی و لایلا درویشعلی‌پور آستانه، ۱۳۹۰، «ارتباط طنز تریسمی و طنز کلامی در مطبوعات دوره قاجار»، نشریه پژوهش هنر، سال اول، شماره اول، صص ۶۷-۷۶.

آجورلو، بهرام، ۱۳۸۳، «باستان‌شناسی و تاریخ‌نگاری: پرسش‌ها، چالش‌ها و برهمکنش‌ها»، در: *یادنامه دومین همایش باستان‌شناسان جوان ایران*، به کوشش شهرام زارع، صص ۴۴۸-۴۳۳.

ضیایی، محمدرفیع، ۱۳۸۸، *پرونده کاریکاتور*، تهران: انتشارات سوره مهر.

پروین، ناصرالدین، ۱۳۷۹، *تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان*، تهران: نشر دانشگاهی.

فوران، جان، ۱۳۸۲، *تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات رسا.

ترابی فارسانی، سهیلا، ۱۳۷۸، *اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی*، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران پژوهشکده اسناد.

قاسمی، سید فرید، ۱۳۷۹، *تاریخ روزنامه‌نگاری ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

جنکینز، کیت، ۱۳۸۴، *بازاندیشی تاریخ*، ترجمه ساغر صادقیان، تهران: نشر مرکز.

کسروی، احمد، ۱۳۶۳، *تاریخ مشروطه ایران*، جلد دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

دژم‌خوی، مریم، ۱۳۸۹، «جایگاه متن در باستان‌شناسی دوران تاریخی»، *مجله باستان‌پژوه*، سال دوازدهم، شماره ۱۹، صص ۱۶۵-۱۷۲.

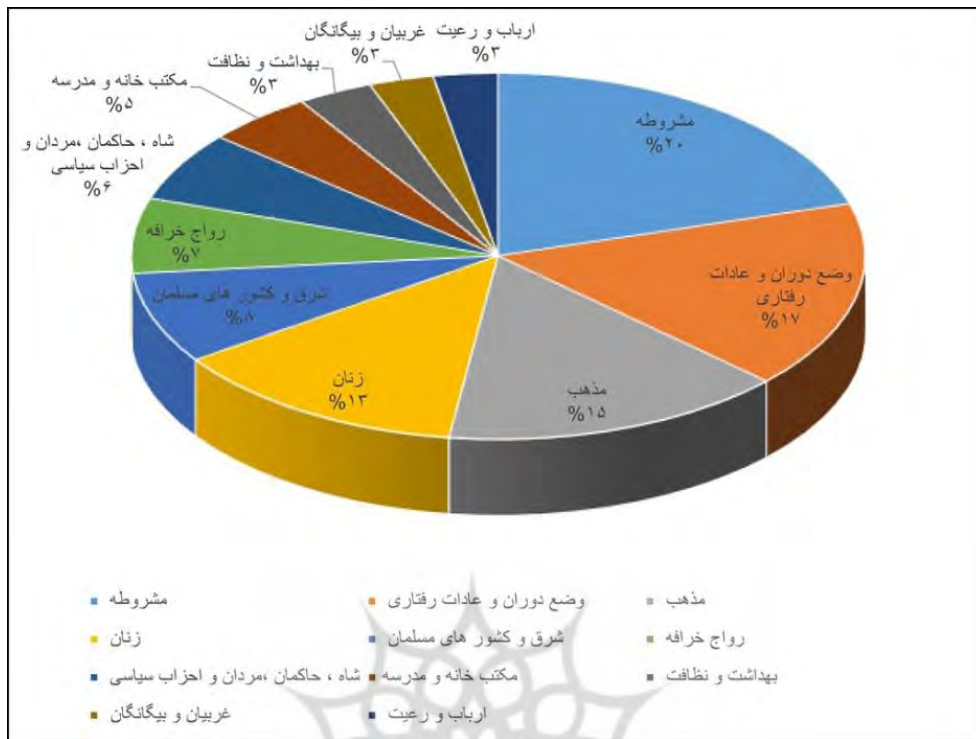
ب) غیرفارسی

رسول‌اف، رامین، ۱۳۸۹، *نخستین‌های تاریخ روزنامه‌نگاری ایران*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

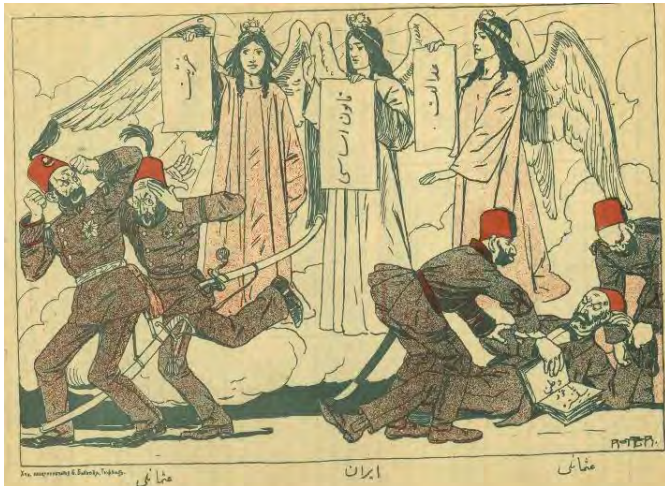
Deetz, James, 1996, *In Small Things Forgotten, An Archaeology of Early American Life*, New York: Anchor Books.

تصاویر

نمودار ۱: پراکندگی مقولات استخراجی از کاریکاتورهای نشریه ملانصرالدین

تصویر ۱: کهن ترین کاریکاتور ایران متعلق به نشریه آذب مشهد به امضای حسین الموسوی نقاشی

تصویر ۳: نشان دادن مشروطیت به شکل فرشته در کاریکاتور نشریه ملا نصرالدین

تصویر ۲: در بند کردن و پوشاندن آزادی به عنوان فرآیندی شیرین و دور کردن مخالفان آن همچون شیخ فضل‌الله نوری

تصویر ۴: نشان دادن مشروطیت به شکل فرشته

تصویر ۶: نشان دادن دشمنان مشروطیت به شکل مارهای عمامه به سر و حشرات بالدار در حال حمله به فرشته ی مشروطیت

تصویر ۵: تشبیه مشروطه به نور در نشریه ملا نصرالدین

تصویر ۸: تشبیه مشروطه به طبیب حاذق در حال درمان ایران

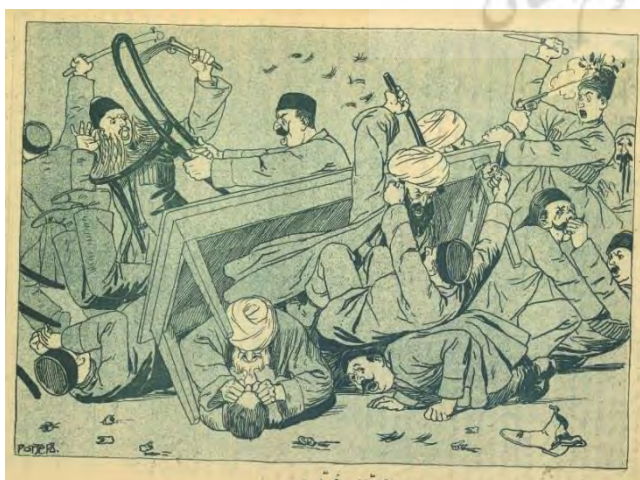
تصویر ۷: نشان دادن دشمن مشروطه به شکل شیطان که سعی در اغوای عاملان مشروطه دارد.

تصویر ۹: فقر و گرسنگی از دیدگاه نشریه ملانصرالدین

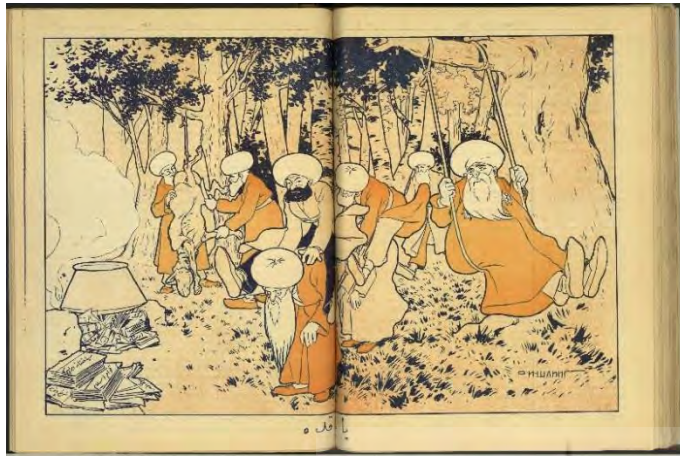
تصویر ۱۰: تشبیه و مقایسه زندگی شیخی ثروتمند با تصویر ۹ و مقایسه با تصویر ۱۰

تصویر ۱۱: حمله به حمام زنانه و نبود امنیت

تصویر ۱۲: بازتاب هرج و مرج و نبود امنیت

تصویر ۱۴: ضدیت با علم و دانش و سوزاندن نشریات و روزنامه‌ها

تصویر ۱۳: ضدیت با علم و دانش در ایران و مقایسه آن با جهان غرب

تصویر ۱۶: استفاده از صورتک در کاریکاتور هفته‌نامه ملا نصرالدین

تصویر ۱۵: استفاده از صورتک و اندازه ریش

تصویر ۱۸: بیگاری گرفتن از رعایا

تصویر ۱۷: سواری و بیگاری گرفتن از مردم

تصویر ۱۹: سواری گرفتن از مردم و رعایا در کاریکاتور هفته‌نامه ملانصرالدین

تصویر ۲۱: زن درباری در دوره قاجار

تصویر ۲۰: زنی کرمانی که به واسطه آنکه مادر

چند تن از زنان شاه بود به دربار راه یافت.

زنان درباری نسبت به زنان پایین دست شهری از آزادی بیشتری در پوشش و زندگی اجتماعی برخوردار بودند.

تصویر ۲۳: پوشش زنان در بستر اجتماعی دوره قاجار

تصویر ۲۲: زن و مرد متکی، نمودی از قشر ضعیف جامعه دوران قاجار

پوشش زنان فرودست نسبت به زنان فرادست شهری و درباری دارای محدودیت فراوانی بود.

تصویر ۲۴: پوشش زنان درباری در دوره قاجار

تصویر ۲۶: تمایل مردان به دختران خردسال و چندهمسری در جامعه دوره قاجار و تشبیه آن به عروسک‌بازی

تصویر ۲۵: ازدواج دختران در خردسالی، در این تصویر کودک خردسال به عنوان عروس بر شانه مرد سوار و در حال انتقال خانه همسر است.

تصویر ۲۸: مردسالاری و راه رفتن زن عقب‌تر از مرد در جامعه دوره قاجار

تصویر ۲۷: کاریکاتوری از نشریه ملا نصرالدین با محوریت وضعیت زنان در دوره قاجار

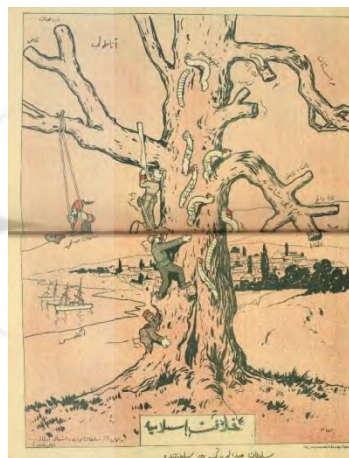
تصویر ۳۰: چندهمسری در دوره قاجار

تصویر ۲۹: مردسالاری و محدودیت زنان

تصویر ۳۲: وجود باورهای خرافه در جامعه قاجار با به تصویر کشیدن بساط رمل و اسطرلاب و دعانویسی در مسجد

تصویر ۳۱: از بین رفتن درخت خلافت اسلامی توسط فساد و عاملان آن

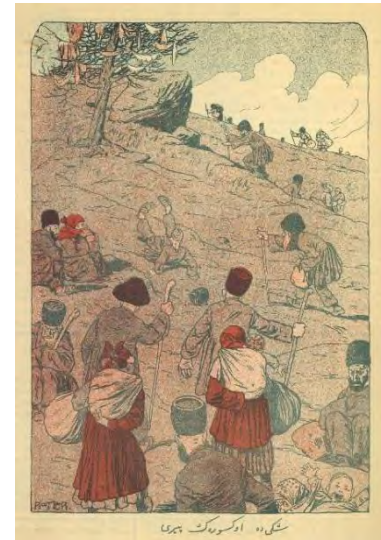
تصویر ۳۴: متبرک دانستن وجود شیخ و متعلقات او و دست‌بوسی و پابوسی او و مرکبش توسط مردم عادی

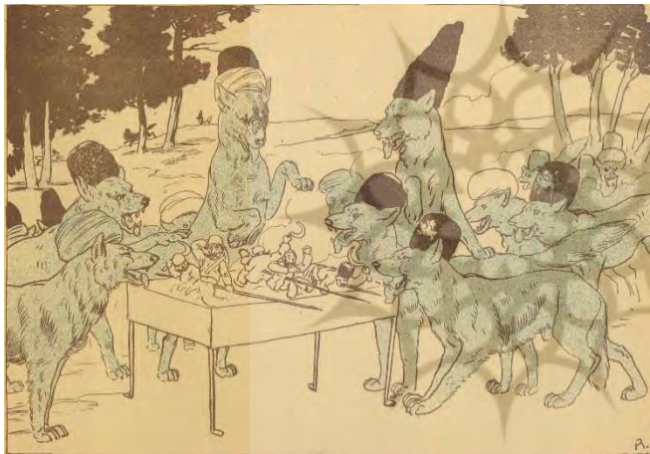
تصویر ۳۳: متبرک دانستن وجود شیخ و دست‌بوسی و پابوسی او توسط مردم عادی

تصویر ۳۶: تصویر شاهی که در حال گذشتن از پل صراط به داخل شعله‌های جهنم سقوط کرده

تصویر ۳۵: وجود باورهای خرافه در به تصویر کشیدن درخت شفا دهنده و سعی بر رسیدن به آن در مسیری سخت توسط مردم عامه

تصویر ۳۸: شاهی که به شکل گرگ در آمده و در حال غذا دادن به گرگان و اطرافیان خود است.

تصویر ۳۷: شاه ایران دیگر ظل الله نیست. مردی است قصاب، حيله گر و نوکر صفت در خدمت بیگانه

تصویر ۴۰: معلم مکتب‌خانه در خواب

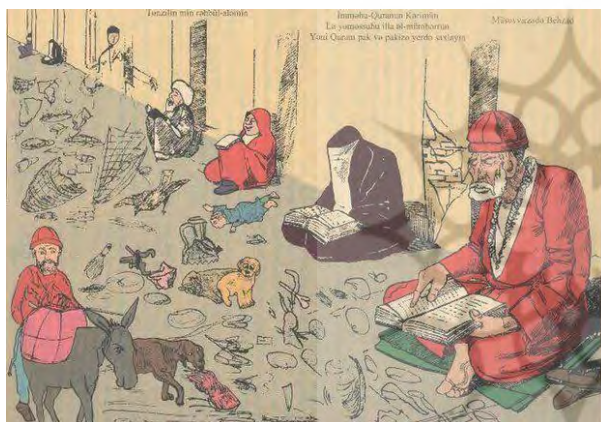
تصویر ۳۹: پدر و معلم در حال نزاع بر سر فرستادن فرزند به مکتب‌خانه

تصویر ۴۲: معلم مکتب‌خانه در حال فلک کردن کودک

تصویر ۴۱: معلم در حال اصلاح و تراشیدن سر در مکتب‌خانه

تصویر ۴۴: وضعیت بهداشت عمومی

تصویر ۴۳: به تصویر کشیدن وضعیت بد بهداشت و استفاده از آب حوض میان حیاط مسجد برای مصارف گوناگون

تصویر ۴۶: طمع به دام انداختن ایران در تشبیه کردن ایران به عقاب و دانه پاشیدن برای آن

تصویر ۴۵: تصاحب درخت جهان توسط کشورهای جهان اول و جمع آوری میوه‌های آن (کشورهای شرقی) در سبد خود